

بررسی و تحلیل بافت تاریخی روستای خویدک براساس گاهنگاری دوره‌های تاریخی

سید فضل‌اله میردهقان اشکذری *

تاریخ دریافت مقاله:

۱۳۹۸/۰۸/۰۲

تاریخ پذیرش مقاله:

۱۳۹۸/۱۲/۲۰

چکیده

خویدک یکی از روستاهای تشکیل‌دهنده دهستان فهرج از توابع بخش مرکزی شهرستان یزد است. این روستا آثار تاریخی زیادی را در دل خود دارد و از بافت نسبتاً منسجمی برخوردار است. این مقاله با رویکرد تاریخی - تحلیلی قصد دارد بافت روستا را از دیدگاه تاریخی بررسی کرده و در کنار آن تأثیر عوامل اقلیمی بر شکل‌گیری بافت روستا را مطالعه کند. برهمن پایه مهم‌ترین سؤالاتی که در این مقاله مطرح شده‌اند عبارت‌اند از ۱. روستای خویدک در چه دوره‌هایی شکل گرفته و توسعه یافته است؟ ۲. براساس اطلاعات جمع‌آوری‌شده، وضعیت بافت تاریخی روستای خویدک چگونه است؟ متون محلی یزد روستای خویدک را مربوط به دوره ساسانی می‌دانند شواهد باستان‌شناختی مرتبط با این دوران نیز در دشت‌های اطراف روستا شناسایی شده است. همچنین قلعه تاریخی روستا را نیز به این دوره تاریخ‌گذاری کرده‌اند. در کنار آن مسجد جامع قدیم قرار دارد که می‌تواند مربوط به دوران صدر اسلام باشد. در بررسی‌های باستان‌شناختی که در این روستا انجام گرفت تعداد دوازده خانه شناسایی گردید که به دوره آل مظفر تاریخ‌گذاری می‌شوند. می‌توان گفت که بافت روستا در قرون میانی اسلامی در محدوده‌ای حدفاصل حسینیه پایین تا حسینیه بالا قرار داشته است. اگرچه شواهد به‌دست‌آمده از دوره صفویه اندک است، ولی خانه‌های زیادی شناسایی شدند که در دوره‌های قاجار ساخته شده‌اند. در این دوران روستا به حد نهایی گسترش خود رسیده بود. در دوران پهلوی و معاصر نیز برخی از خانه‌های تاریخی مرمت و نوسازی گردیده‌اند. روستای خویدک دارای بافت تاریخی نسبتاً متراکمی است که در جهت شمال‌غربی - جنوب‌شرقی توسعه یافته است. خانه‌ها درون‌گرا بوده و از عناصری همچون حیاط مرکزی، صفه (تالار)، زیرزمین و خرداقلیم تشکیل شده‌اند. پوشش‌ها نیز اکثراً گنبدی و حجم زیادی از مصالح مورد استفاده بوم‌آورد بوده و در ساخت برخی از نمونه‌های اخیر، از مصالح مدرن استفاده شده است. درصد زیادی از خانه‌ها متروک شده که این امر اگرچه، در حفظ بافت تاریخی تا حدودی مؤثر بوده، ولی ادامه این روند می‌تواند تخریب بخش زیادی از بافت را به‌دنبال داشته باشد.

کلمات کلیدی: روستای خویدک، بافت تاریخی، گاهنگاری، معماری مسکونی.

* استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان. s.mirdehqan@basu.ac.ir

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «مطالعه، مستندسازی و طرح ساماندهی بافت‌های فرهنگی - تاریخی روستای خویدک» است که با حمایت مالی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد در سال ۱۳۹۷ به انجام رسیده است.

مقدمه

روستای خویدک یکی از روستاهای تاریخی شهرستان یزد است که در فاصله ده کیلومتری از این شهر قرار دارد. این روستا به دلیل قرار گرفتن در دشت یزد - اردکان، دارای تابستان‌های گرم و خشک و زمستان‌های سرد و خشک است. اگرچه بافت این روستا دستخوش تغییراتی شده، اما نسبتاً منسجم است که همین امر باعث باارزش‌تر شدن آن شده است. مهم‌ترین دلیل حفظ بخش زیادی از آن، ساخت محله‌ای جدید در کنار روستای قدیم و کوچ مردم است که سبب شده از تخریب خانه‌های تاریخی جلوگیری شود. در بررسی‌های صورت گرفته مشخص گردید ۶۶٪ از خانه‌ها خالی از سکنه بوده، ۱۱٪ درصد رها شده و تنها از ۴۳٪ از خانه‌ها استفاده می‌گردید که برخی از آن‌ها نیز به صورت فصلی و موقت مورد استفاده قرار می‌گرفتند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۴-۳). هدف این مقاله بررسی بافت تاریخی روستای خویدک می‌باشد که در همین راستا سؤالات زیر مطرح شده‌اند: ۱. روستای خویدک در چه دوره‌هایی شکل گرفته و توسعه یافته است؟ ۲. براساس اطلاعات جمع‌آوری شده، وضعیت بافت تاریخی روستای خویدک چگونه است؟

پیشینه پژوهش

درباره روستای خویدک تحقیقات و بررسی‌های پراکنده‌ای صورت گرفته است. مهندسین مشاور شمسه (۱۳۸۹) به مطالعه مسجد جامع قدیم روستا پرداخته و براساس مطالعات خود طرح مرمت را برای مسجد مذکور ارائه کرده است. زارعی و همکاران (۱۳۹۴) به معرفی تزیینات معماری مسکونی دوره آل مظفر در منطقه یزد پرداخته و در مطالعه خود خانه‌های آل مظفر روستا را بررسی کرده است. زارعی و میردهقان (۱۳۹۵) نقش الگوی حیاط مرکزی در تعدیل شرایط سخت

اقلیم گرم و خشک منطقه یزد را مورد مطالعه قرار داده و در این مقاله خانه باقر دشتی در روستای خویدک را به‌عنوان نمونه موردی از دوره آل مظفر بررسی کرده است. زارعی و میردهقان (۱۳۹۸) به مطالعه خانه‌های آل مظفر روستا پرداخته و تأثیر اقلیم بر ساخت آن‌ها را مطالعه کرده است. دشتی خویدکی و صدیقی خویدک (۱۳۹۶) از دیدگاه مردم‌شناسی روستای مذکور را مورد مطالعه قرار داده و اطلاعات بسیار خوبی را درباره آداب و رسوم و فرهنگ روستا در اختیار قرار می‌دهد.

روش تحقیق

گردآوری و تحلیل اطلاعات به دو روش صورت گرفته در مطالعات کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اسناد و مدارک موجود درباره روستا پرداخته شده است. بررسی‌های میدانی در دو مرحله صورت گرفته، در مرحله اول بررسی‌های باستان‌شناختی در روستا صورت گرفته که منجر به شناسایی آثار تاریخی زیادی در بافت تاریخی آن گردید که تا قبل از آن گزارش نشده بودند. در مرحله دوم پرسش‌نامه‌هایی تهیه گردید که فاکتورهای مختلفی همچون نوع مواد و مصالح، نوع سکونت و جهت‌گیری و غیره در نظر گرفته شد. در بررسی‌های میدانی نیز به منظور کسب اطلاعات دقیق‌تر از اطلاعات اهالی روستا نیز کمک گرفته شد.

شناخت روستا

روستای خویدک با وسعت حدود ۳۷ هکتار، در دهستان فهرج و مختصات جغرافیایی 31° N و 35.74° E قرار گرفته است. در محدوده روستا عارضه خاص طبیعی وجود ندارد و شیب زمین در اراضی روستا بسیار کم و در حدود ۲٪ بوده و شیب عمومی روستا از شمال به سمت جنوب روستا و در کد ارتفاعی ۱۲۵۲ متر قرار دارد. فاصله روستای خویدک تا مرکز استان ۱۰ کیلومتر و با

فهرج یکی از روستاهای وابسته به ناحیه مهریجرده بوده است (حسینی، ۱۳۴۱: ۲۱). روند وابستگی خویدک به ناحیه مهریجرده تا دوره قاجار ادامه می‌یابد اگرچه طرب نایینی (۱۳۵۳: ۴۹۳) در دوره قاجار روستای خویدک را یکی از روستاهای بلوک حومه شهر یزد معرفی می‌کند اما منظور وی بلوک مهرجرده بوده است چراکه فهرج نیز، همانند خویدک، هنوز یکی از روستاهای این بلوک بوده است (همان: ۱۳۹). این روند تا دوره معاصر ادامه می‌یابد چراکه افشار (ج ۱: ۱۳۷۴: ۲۲۲) هنگامی که به معرفی مهریجرده می‌پردازد خویدک را از توابع آن می‌داند.

امروزه خویدک یکی از روستاهای دهستان فهرج و از توابع بخش مرکزی شهرستان یزد است که جمعیت آن براساس سرشماری سال ۱۳۹۵، ۸۳۴ نفر است (تصویر شماره ۱). این روستا در قدیم شامل سه محله پایین‌ده، میان‌ده و بالاده بوده اما به مرور زمان محله میان‌ده در دو محله دیگر ترکیب می‌شود به طوری که امروزه بافت تاریخی روستا از ترکیب دو محله تشکیل شده است. از حدود سه دهه قبل نیز محله جدیدی به نام شهرک در کنار بافت تاریخی روستا شکل می‌گیرد (تصویر شماره ۲).

گاهنگاری بافت تاریخی روستا

در این مقاله سعی شده است تا براساس آثار کشف‌شده در بررسی‌های باستان‌شناختی صورت گرفته در روستای خویدک به گاهنگاری بافت تاریخی آن پرداخته شود. لذا، با توجه به آثار تاریخی شناسایی‌شده، روند شکل‌گیری، توسعه و تکوین روستای خویدک را می‌توان در چند دوره مورد بررسی قرار داد.

دوران پیش از اسلام

همان‌طور که قبلاً نیز ذکر گردید، متون محلی یزد احداث روستای خویدک را مربوط به دوره ساسانی

روستای فهرج که مرکز دهستان است حدود ۱۰ کیلومتر می‌باشد (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح ج ۱، ۱۳۸۱: ۱۰۰)

متون محلی یزد احداث روستای خویدک را مربوط به دوره ساسانی دانسته که توسط شاه قباد صورت گرفته است (کاتب، ۱۳۴۵: ۴۱). جعفری فرافت را به صورت هرافت نوشته و نامی از روستای خویدک نمی‌برد (۱۳۸۹: ۳۰). براساس گفته‌های مفیدی، اهالی این سه روستا پیرو دین یهود بوده‌اند که پس از ورود اسلام به ایران از اولین شهرها و روستاهایی بودند که به تصرف مسلمین درآمدند و دین اسلام را انتخاب می‌کنند (۱۳۴۲ ج ۱: ۲۳).

در متون محلی یزد نام این روستا همیشه در کنار روستای فهرج قرار دارد، لذا می‌توان جغرافیای تاریخی آن را در ارتباط با روستای فهرج تعریف کرد. این روستا تا قرن هشتم هـ ق به‌عنوان یکی از شهرهای ناحیه یزد مطرح بوده است. اصطخری (۱۳۷۳: ۹۱) آن را یکی از چهار شهر ناحیه یزد معرفی می‌کند.

ابن‌حوقل (۱۳۴۵: ۳۶) و ابن‌بلخی (۱۳۶۳: ۱۲۲) فهرج را یکی از اعمال یزد می‌دانند. ابن‌بلخی در توصیفات خود از این شهر به جایگاه کشاورزی فهرج در بین شهرها و روستاهای دیگر ناحیه یزد اشاره می‌کند (همان: ۱۲۲) که به‌نوعی می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت حرفه کشاورزی و وجود خاک حاصلخیز در این منطقه باشد.

حموی نیز از فهرج به‌عنوان یکی از شهرهای تشکیل‌دهنده ناحیه یزد یاد می‌کند (ج ۳، ۱۹۷۵: ۹۲۵) و در حدود سه‌ربع قرن بعد در کتابی بنام مرصدالإطلاع علی اسماء الامکنه و البقاع هنوز یکی از شهرهای ناحیه یزد بوده است (البغدادی، بی‌تا: ۱۰۴۸). تقریباً می‌توان گفت که پس از قرن هشتم هـ ق خویدک همراه با

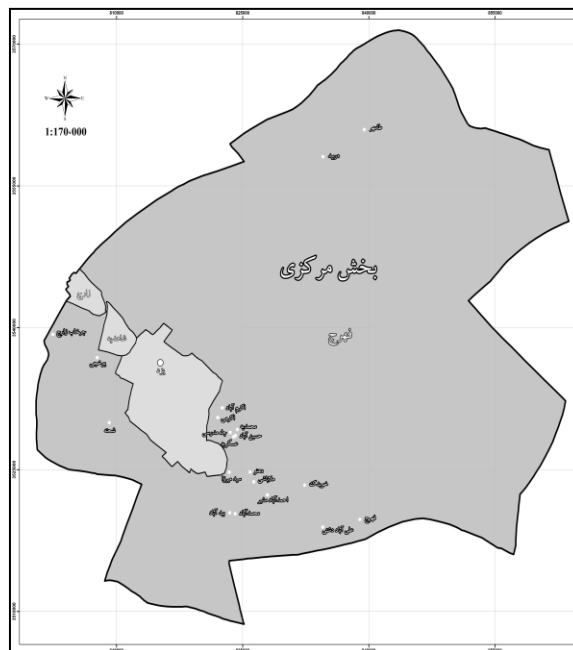
ت ۲. جانمایی محلات قدیم روستا بر روی عکس هوایی سال ۱۳۴۴ (برگرفته از کارگر، ۱۳۸۹: ۳۴).

دسته دیگری از آثار که در این بررسی به دست آمده‌اند، سفال‌هایی است که با توجه به فرم و تزیینات آنها می‌توان آنها را مربوط به دوره ساسانی و یا اوایل اسلام دانست. این سفال‌ها از لحاظ فرم شامل کوزه، ظروف ذخیره آذوقه، پیاله و فرم‌های دیگر می‌شوند (همان). همچنین قلعه تاریخی روستا، که امروزه خارج از بافت تاریخی آن قرار گرفته، به دوره ساسانی تاریخ‌گذاری شده است (میردهقان، ۱۳۹۷: ۱۹۰).

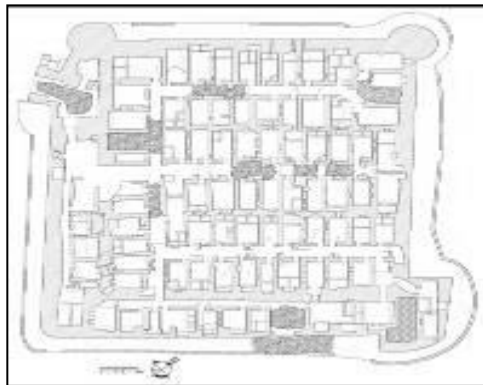
دوران صدر اسلام

آنچه مسلم است روستای خویدک در قرون اولیه اسلامی در محدوده مسجد جامع قدیم قرار داشته؛ چراکه با توجه به شواهد موجود، مسجد مذکور در این دوران ساخته شده و در دوره‌های بعد توسعه یافته است. برخی از ویژگی‌های این مسجد مانند پلان اولیه، وجود ستونک‌های توکار تزیینی و نوع قوس‌های به‌کاررفته در پوشش فضای شبستان را می‌توان در برخی از مساجد اولیه مانند مسجد جامع فهرج (انیسی، ۱۳۸۹:

دانسته که توسط شاه قباد صورت گرفته است (کاتب، ۱۳۴۵: ۴۱). در بررسی‌های پراکنده صورت‌گرفته در اطراف روستا نیز شواهد سفالی شناسایی گردید که به دوران تاریخی قابل تاریخ‌گذاری هستند و دو دسته می‌باشند؛ دسته اول سفال‌هایی هستند که اکثراً دارای خمیره قرمز رنگ بوده و از تمپر شن و ماسه در ساخت آنها استفاده شده است. این سفال‌ها از لحاظ فرم به دسته‌های مختلفی تقسیم می‌شوند که از آن جمله می‌توان به لیوان، پیاله، کاسه و ظروف ذخیره آذوقه اشاره کرد. سفال‌ها اکثراً دارای بدنه‌ای ساده بوده ولی در بعضی از موارد می‌توان به تزیین با نقاشی اشاره کرد که درصد بسیار کمی از آنها را دربر می‌گیرد. علاوه بر آن، می‌توان به تزیین با نقش افزوده نیز اشاره کرد که بیشتر ظروف ذخیره را شامل می‌شود (میرجانی، مصاحبه‌شونده: ۱۳۹۳).

ت ۱. جانمایی روستای خویدک در بخش مرکزی شهرستان یزد (برگرفته از سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح ج ۱، ۱۳۸۱: ۱۰۰).

ت ۴. پلان قلعه خویدک (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد: ۱۳۸۳).

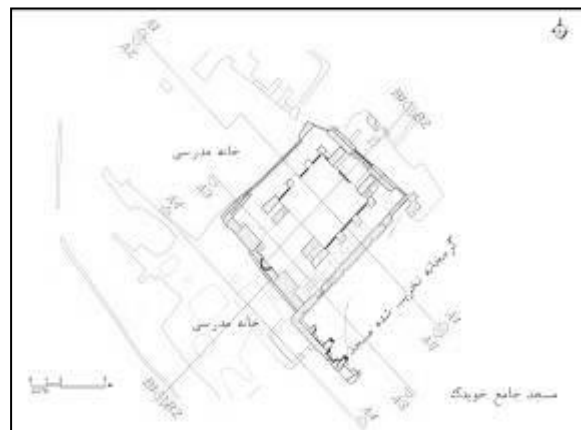
باین وجود در مجموعه بافت تاریخی روستا، که امروزه بخش‌هایی از آن باقی مانده، هیچ‌گونه شواهدی مربوط به قرون اولیه اسلامی به دست نیامده است.

قرون میانی اسلامی

با توجه به داده‌های به دست آمده از بررسی‌های باستان‌شناسی، می‌توان گفت که بافت روستا در قرون میانی اسلامی در محدوده‌ای حداقل حسینیه پایین تا حسینیه بالا قرار داشته است. شاهد این مدعا نیز وجود خانه‌هایی است که در بررسی‌های باستان‌شناختی شناسایی شده و به دوره آل مظفر تاریخ‌گذاری می‌شوند (تصویر شماره ۵). در این بررسی‌ها تعداد دوازده خانه شناسایی شد که از لحاظ ویژگی‌های کالبدی و مقایسه آنها با نمونه‌های مشابه در شهرها و روستاهای دیگر، می‌توان آنها را به این دوره تاریخ‌گذاری کرد که اگرچه تمرکز آثار این دوره در محله پایین‌ده می‌باشد، ولی روستا در قرون میانه اسلامی گسترش یافته و احتمالاً محدوده آن تا محله میان‌ده توسعه یافته بود. همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد که تا دوره صفویه از این خانه‌ها استفاده می‌شد و حتی در دوره معاصر نیز دخل و تصرفاتی در داخل این خانه‌ها صورت گرفته است.

۱۷)، مسجد جامع ابرکوه (نیکزاد، ۱۳۸۵: ۱۲۴)، مسجد جامع میبد (همان: ۱۲۵) و مسجد کوشک فردوس (Anisi, 2007: 236) مشاهده کرد (تصویر شماره ۳). بنابر قاعده کلی که در دوران اسلامی مساجد جامع به همراه بازار در مرکز یک شهر و یا واحد روستایی ساخته می‌شدند (نوریان و دیگران: ۱۳۹۳)، می‌توان متصور شد که روستای خویدک در قرون اولیه اسلامی در محدوده مسجد جامع قدیم قرار داشته است. این امر وجود قلعه روستا در نزدیکی مسجد جامع را نیز توجیه می‌کند (تصویر شماره ۴).

آنچه مسلم است، تخریبات زیادی که در قرون بعد صورت گرفته و همچنین پیشروی شن‌های روان باعث شده است تا در محدوده مسجد شواهد چندانی از آثار معماری این دوره باقی نماند؛ به همین دلیل، انجام حفاری‌های باستان‌شناختی در محدوده مسجد جامع می‌تواند اطلاعات بسیار خوبی را درباره وضعیت روستا در قرون اولیه اسلامی فراهم کند، چراکه وجود مسجد جامع که قابل قیاس با مسجد جامع فهرج است، می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت این روستا در دوران مذکور باشد.

ت ۳. مسجد جامع خویدک (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد: ۱۳۴۹).

نحوه پراکندگی این آثار به خوبی نشان می‌دهد که روستا در جهت شمال غربی - جنوب شرقی توسعه یافته است. احتمال دارد پس از دوره آل مظفر تا پایان دوره صفویه ساخت و ساز چندانی در روستا صورت نمی‌گرفت؛ چراکه آثار و شواهدی که بتوان به این بازه زمانی تاریخ‌گذاری کرد شناسایی نشده است.

ت ۵. یکی از خانه‌های آل مظفر شناسایی شده در روستای خویدک (آرشبو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد).

پلان کلی خانه‌های دوره آل مظفر عموماً چهارصفه بوده که دارای فضاهای مختلفی مانند حیاط، صغه بزرگ، صغه کوچک، ایوانچه‌ها، ورودی، طنبی، اتاق‌های دو سمت صغه بزرگ، اتاق پشت صغه کوچک، سردر و دالان بودند (تصویر شماره ۶). ورودی، دالان باریکی است که با یک چرخش نود درجه و بوسیله یکی از ایوانچه‌ها به حیاط مرکزی منتهی می‌شود. بخش زیادی از روشنایی این دالان از طریق ایوانچه تأمین می‌شد به همین دلیل از ایجاد نورگیر خودداری کرده‌اند.

حیاط مرکزی فضای کوچکی است که اکثراً با رون راسته ساخته شده و دارای دو صغه در جوانب شمال شرقی و جنوب غربی خود و چهار ایوانچه در دو جهت دیگر است. صغه اصلی یا بزرگ در جهت جنوب غربی بنا قرار دارد. این صغه نسبت به بخش‌های دیگر

خانه از ارتفاع زیادتری برخوردار بوده و دسترسی به برخی از فضاهای دیگر خانه را نیز امکان‌پذیر می‌کرد.

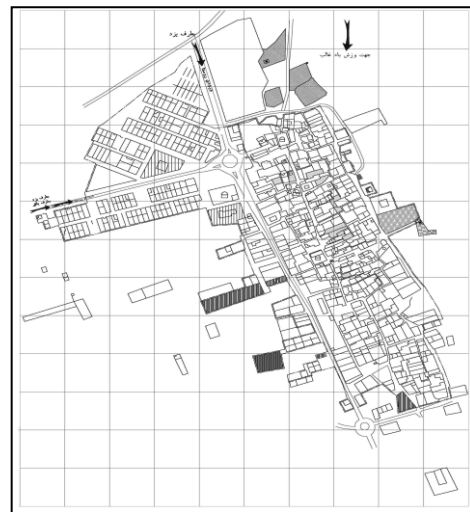
ت ۶. پلان یکی از خانه‌های آل مظفر روستا (آرشبو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد: ۱۳۹۱).

صفه دیگری در جبهه شمال شرقی حیاط خانه وجود داشت که از عمق و ارتفاع کمتری نسبت به صغه مقابل آن برخوردار بود. اتاق‌های اصلی خانه نیز در دو جبهه شمال غربی و جنوب شرقی صغه بزرگ و در پشت صغه کوچک قرار داشتند. در جوانب دیگر حیاط مرکزی، ایوانچه‌هایی وجود داشتند که دسترسی به برخی از فضاها مانند پشت بام به وسیله آنها امکان‌پذیر بود. این ایوانچه‌ها از ارتفاع کمتری نسبت به صغه بزرگ برخوردار بوده و در اکثر موارد عرض دهانه آنها یکسان نبوده.

فضای طنبی در پشت صغه بزرگ قرار داشت که ورود به آنها از طریق دهانه‌ای که در اسپر وجود داشت امکان‌پذیر بود. در برخی از خانه‌های آل مظفر روستا، علاوه بر فضاهای ذکر شده، باغی را نیز ایجاد می‌کردند که موقعیت آن در پشت صغه اصلی و فضای طنبی بود. این باغ، که در متون محلی از لفظ سراپستان از آن یاد می‌شود (کاتب، ۱۳۴۵: ۱۳۱)، نقش بسیار زیادی در تهویه و تعدیل هوای خانه بر عهده داشت. مهم‌ترین مصالحی که در ساخت خانه‌های ایلخانی خویدک مورد استفاده قرار گرفته عبارتند از خشت به همراه ملاط گل. برای اندود دیوارها نیز از کاهگل، سیمگل و گچ

استفاده شده است.

در قرون میانی اسلامی مسجد جامع قدیم نیز دستخوش تغییرات زیادی می‌شود به طوری که بخش‌هایی حذف و بخش‌های دیگری به آن اضافه می‌گردد. در این دوره تعدادی از ستون‌های مسجد اولیه حذف شده و ایوانی در جبهه جنوب غربی ساخته می‌شود. همچنین غلام‌گردهایی نیز در دو سمت ایوان به مسجد الحاق می‌شود؛ اما تغییراتی در رواق‌های اطراف صحن صورت نمی‌گیرد (میردهقان، ۱۳۹۷: ۱۸۶). از جمله شواهدی که می‌توان آن را با نمونه‌های ایلخانی مقایسه کرد اجرای برخی از نعل‌درگاه‌ها با قوس پنج و هفت گتته به روش رومی است که از شیوه‌های رایج در این دوره به‌شمار می‌رود. نمونه‌های قابل مقایسه با آن را می‌توان در برخی از بناهای هم‌دوره مانند خانه طاق‌بلندها در شهر یزد، خانه برونی میبد، خانه (مدرسه) آقا سیدگل‌سرخ و خانه کریمی شهر یزد که به دوره آل مظفر تاریخ‌گذاری شده‌اند (میردهقان، ۱۳۹۶)، یافت. (تصویر شماره ۷).

ت ۷. پراکندگی خانه‌های شناسایی شده مربوط به دوره آل مظفر (منبع: نگارنده).

درباره هسته مرکزی روستا در این دوره نمی‌توان به درستی اظهار نظر کرد ولی به دلیل تغییراتی که در مسجد جامع قدیم صورت می‌گیرد، می‌توان آن را یکی از مراکز اجتماعی مهم روستا به‌شمار آورد.

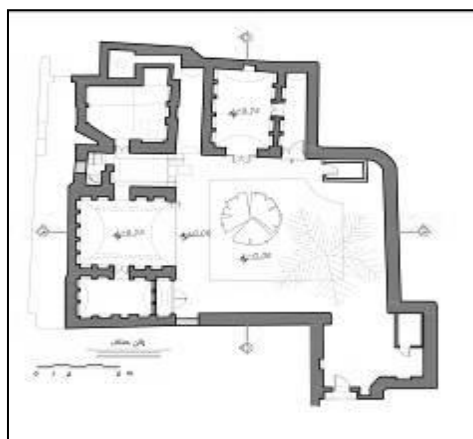
دوره قاجار

یافته‌های به‌دست‌آمده از بررسی‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد روند توسعه روستا در جهت شمال غربی - جنوب شرقی ادامه یافته و به حد نهایی گسترش خود رسیده بود. آثار شناسایی‌شده از این دوره، خانه‌هایی هستند که در سرتاسر بافت تاریخی پراکنده شده‌اند. این بدان معنا نیست که از خانه‌های دوره آل مظفر استفاده نمی‌کردند بلکه شواهد موجود نشان می‌دهد که این فضاها تا چند دهه قبل مسکونی بوده‌اند (تصویر شماره ۸). در این دوره پلان خانه‌های روستا، علی‌رغم تقسیم‌بندی فضاها به تأثیر از اقلیم منطقه، دستخوش تغییرات زیادی می‌شود که با نمونه‌های شناسایی‌شده در شهرها و روستاهای منطقه یزد قابل مقایسه هستند.

ورودی خانه‌های این دوره از بخش‌های مختلفی همچون سردر، هشتی و دالان ورودی تشکیل شده است. سردر، بسته به وضعیت اقتصادی مالک، می‌توانست دارای تزیینات زیادی باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۸: ۲۴۳) اما خانه‌های قاجاری روستا فاقد تزیینات قابل ذکر می‌باشند.

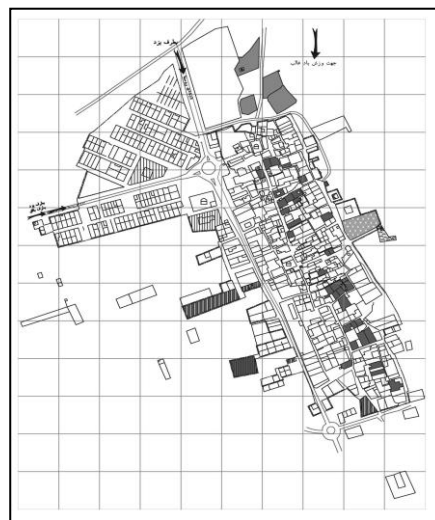
فضای اصلی خانه‌های قاجاری روستا حیاط بود که اکثراً با رون راسته ساخته می‌شدند و نسبت به خانه‌های دوره آل مظفر، از مساحت بیشتری برخوردار هستند. در این پلان قسمت تابستان‌نشین در جبهه جنوب غربی و بخش زمستان‌نشین در جبهه مقابل آن قرار می‌گرفت. در جبهه تابستان‌نشین تالار بزرگی وجود داشت که در دو جبهه آن اتاق‌هایی قرار گرفته بود که دسترسی

به آن‌ها از طریق دالان‌هایی بود که در دو طرف دالان قرار داشت.

ت ۹. پلان یکی از خانه‌های قاجاری روستا (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد، ۱۳۹۱).

این نکته در نوع خود جالب توجه است چراکه وجود بادگیر یکی از ویژگی‌های خانه‌های قاجاری منطقه یزد به حساب می‌آید. مهم‌ترین مصالحی که در ساخت خانه‌های این دوره مورد استفاده قرار گرفته عبارتند از خشت و آجر به همراه ملاط گل. برای اندود دیوارها نیز از کاهگل، سیمگل و گچ استفاده شده است (نقشه شماره ۷). در این دوره دو مسجد حاجی شمس و حاجی ملاحیدر در راستای محور اصلی روستا ساخته می‌شوند. در کنار مسجد حاجی شمس آب‌انبار و بازارچه کوچکی ساخته می‌شود که امروزه بازارچه به‌طور کامل تخریب شده است. همچنین احتمال دارد حسنه پایین ده نیز در این دوره به مجموعه روستا اضافه شده باشد. این بنا به فاصله نزدیکی از مسجد حاجی شمس قرار دارد. مسجد جدید دیگری نیز به نام حاجی ملاحیدر در راستای محور اصلی روستا و در محله میان‌ده ساخته می‌شود. با توجه به پراکندگی آثار مذکور، اگرچه مسجد حاجی ملاحیدر از مراکز تجمع روستا در این دوره به حساب می‌آید که می‌توانست مورد استفاده اهالی دو محله میان‌ده و بالاده قرار گیرد؛

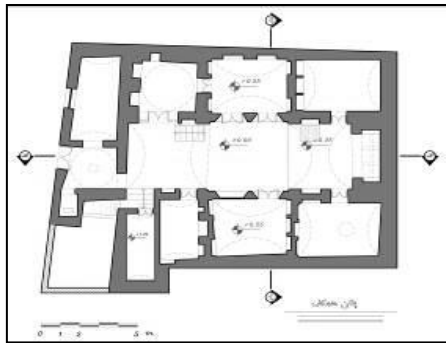

ت ۸. پراکندگی خانه‌های شناسایی شده مربوط به دوره قاجار (منبع: نگارنده).

در جبهه زمستان‌نشین نیز اتاق پنج‌دری وجود داشت که در دو طرف آن اتاق‌های سه‌دری قرار داشتند. همانند جبهه مقابل، دسترسی به این فضاها از طریق دالان‌هایی بود که در دو طرف اتاق پنج‌دری قرار داشتند. در دو جبهه دیگر نیز فضاهای مسکونی قرار داشتند که جبهه جنوب‌شرقی، به دلیل اینکه در تمام طول سال در شرایط عدم آسایش حرارتی قرار داشت، در برخی از نمونه‌ها فاقد فضای مسکونی بوده است (زارعی و میردهقان، ۱۳۹۸: ۹۳). اگرچه خانه‌های قاجاری منطقه یزد دارای بخش‌های دیگری همچون بیرونی و حیاط نارنجستان هستند، ولی خانه‌های قاجاری روستای خویدک، فاقد چنین بخش‌هایی هستند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های خانه‌های قاجاری روستای خویدک، عدم وجود بادگیر و فضاهای وابسته آن است به طوری که تنها ۶٪ از نمونه‌ها دارای این عنصر هستند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۱۲-۳).

برخوردار بوده و در اکثر موارد با رون راسته ساخته شده‌اند که قسمت تابستان‌نشین در جبهه جنوب‌غربی و قسمت زمستان‌نشین در جبهه مقابل آن قرار داشته است. ابعاد تالار اتاق‌های جبهه زمستان‌نشین نیز کوچک‌تر شده‌اند. مهم‌ترین مصالح مورد استفاده خشت و آجر به همراه ملاط گل می‌باشند که از اندود کاهگل و گچ نیز استفاده شده است (تصویر شماره ۱۱).

ت ۱۱. پلان یکی از خانه‌های دوره پهلویی
(آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع
دستی و گردشگری استان یزد، ۱۳۹۱)

برخی از خانه‌های این دوره نیز با مصالح مدرن ساخته شده و از الگوی متفاوت برخوردار هستند. در این دوره، به احتمال زیاد، حسینیه بالا، که در کنار مسجد حاجی ملاحیدر قرار داشته و آب‌انبار جنبی آن به مجموعه روستا اضافه می‌شود. اما هسته اصلی روستا را مسجد حاجی شمس به همراه آب‌انبار و بازارچه کنار آن تشکیل می‌دهند و حسینیه پایین‌ده و مسجد حاجی ملاحیدر و حسینیه آن، از مراکز تجمع آن به‌شمار می‌آیند.

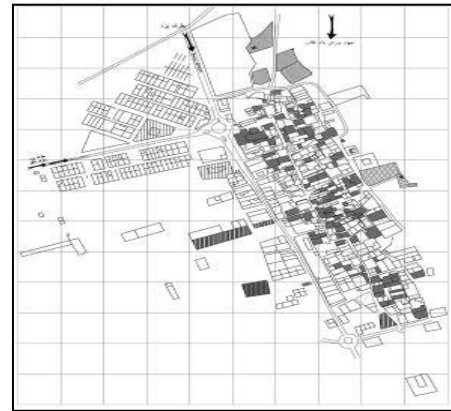
دوره معاصر

در دوران معاصر ساخت‌وسازهای جدیدی در بافت تاریخی روستا صورت می‌گیرد و برخی از خانه‌های باارزش تخریب و بناهای جدیدی به‌جای آنها ساخته می‌شود. با این وجود، عمده مسکن جدید که در

اما مسجد حاجی شمس به همراه آب‌انبار، که بیشترین تزیینات را در بین سازه‌های آبی روستا دارد، و بازارچه مرکزیت روستا را در دوره قاجار تشکیل می‌دادند.

دوره پهلوی

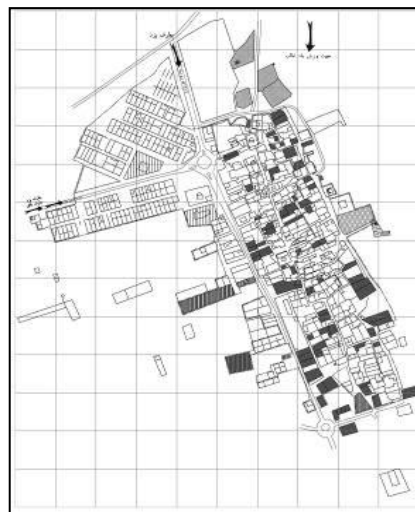
در دوره پهلوی، بافت تاریخی روستا دستخوش تغییرات زیادی می‌شود. در این دوره، روستا در جهت شمال غربی - جنوب شرقی گسترش نمی‌یابد، اما تعداد زیادی از خانه‌های برجای‌مانده از دوران قبل تخریب شده و خانه‌های جدیدی به‌جای آنها ساخته می‌شود. براساس اطلاعات به‌دست‌آمده از برداشت‌های میدانی، حجم تخریبات و ساخت‌وسازهای صورت‌گرفته در جبهه جنوب غربی گذر اصلی روستا بیشتر از بخش‌های دیگر بوده است؛ همین امر می‌تواند دلیلی بر کم‌تر بودن حجم آثار به‌دست‌آمده از این جبهه نسبت به جبهه شمال شرقی روستا باشد (تصویر شماره ۱۰).

ت ۱۰. پراکندگی خانه‌های شناسایی شده
مربوط به دوره پهلوی (منبع: نگارنده).

برخی از خانه‌های پهلوی ساخته‌شده در روستا، از لحاظ پلان با نمونه‌های قاجاری قابل مقایسه می‌باشند. خانه‌ها دارای ورودی بوده که در برخی از نمونه‌ها به‌وسیله هشتی به حیاط مرکزی متصل بود. حیاط، در مقایسه با نمونه‌های قاجاری از ابعاد کوچک‌تری

سال‌های اخیر ساخته شده‌اند در خارج از محدوده بافت تاریخی بوده و همین امر باعث شده است تا از تخریب بیشتر بافت تاریخی جلوگیری شود (تصویر شماره ۱۲).

ت ۱۲. پراکندگی خانه‌های شناسایی شده مربوط به دوره معاصر (منبع: نگارنده).

در دوره‌های اخیر حسینیه پایین‌ده توسعه یافته و تبدیل به بزرگ‌ترین حسینیه روستا شده است. همچنین مسجد حاجی ملاحیدر نیز تخریب شده و به مسجد جدیدی در مقیاس بزرگ‌تر به جای آن در حال ساخت می‌باشد. بازارچه نیز به طور کامل تخریب شده به طوری که اهالی ساکن در بافت تاریخی مجبور هستند به منظور تأمین بخش زیادی از مایحتاج خود به محله جدید والفجر مراجعه کنند. این امر باعث شده است مسجد پایین‌ده و مسجد حاجی ملاحیدر به هسته‌های مرکزی روستا تبدیل شوند و از اهمیت پیشین مسجد حاجی شمس کاسته شود (تصویر شماره ۱۳).

بافت تاریخی روستای خویدک براساس آمار

ویژگی معابر در روستای خویدک

برای بازسازی معابر گذشته روستای خویدک می‌توان از عکس هوایی سال ۱۳۴۴ استفاده کرد. با توجه با این تصویر، گذر اصلی، با جهت شمال غربی - جنوب

شرقی، دارای عملکردی عمومی در مقیاس ساکنان است که هسته مرکزی روستا، شامل دو حسینیه، مسجد و آب‌انبار را به بافت مسکونی اطراف خود متصل می‌کند. این گذر، با توجه به کاربرد عمومی آن، نسبت به گذرهای دیگر عریض‌تر است. گذرهای دیگر روستا کم‌عرض، پیچ‌درپیچ و در برخی از موارد دارای دیوارهای بلند می‌باشند که ساکنین در برخی از نقاط اقدام به احداث سباباط کرده‌اند. این گذرها بافت روستا را به بلوک‌های مختلفی تقسیم‌بندی کرده که از ترکیب چندین واحد ساختمانی تشکیل شده و به‌وسیله گذرهای کم‌عرض احاطه شده‌اند. در روستای خویدک معابر اصلی نسبت به معابر فرعی دارای طول بیشتری هستند و به‌نوعی سلسله‌مراتب در معابر رعایت شده است. لازم به ذکر است که پیچ‌درپیچ بودن کوچه‌ها از نظر اقلیمی یک مزیت در این گونه بافت‌ها به حساب می‌آید زیرا، علاوه بر اینکه موجب شکل‌گیری بافت فشرده و متراکم شده، باعث کاهش سرعت جریان باد شده و تأثیر منفی کمتری را بر آسایش مردم دارد (قبادیان، ۱۳۹۳: ۱۲۶). همچنین معابر باریک و مسقف می‌توانستند نقش استحکام‌بخشی و ایستایی بیشتری در برابر نیروهای رانش از سقف فضاهای خانه‌ها را بازی کنند (حناچی و آرمان، ۱۳۹۲: ۷۳).

ت ۱۳. جانمایی برخی از عناصر شاخص روستا.

وجود کوچه‌ها و معابر باریک را در بافت روستا در دوره ایلخانی هم می‌توان متصور شد؛ چراکه در

فقط در زمان‌های خاصی در سال از خانه‌های بافت تاریخی استفاده می‌کنند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۴-۳).

پلان بناهای روستای خویدک

خانه‌های روستای خویدک، به تبعیت از معماری رایج در اقلیم گرم و خشک منطقه یزد، درون‌گرا می‌باشند. از جمله ویژگی‌های این گونه خانه‌ها عبارت‌اند از: ۱. نداشتن ارتباط بصری مستقیم فضاهای داخل با فضای شهری بیرون خود ۲. فضاهای مختلف آن را عنصری مانند حیاط و یا صفا‌های سرپوشیده سازمان‌دهی کرده به نحوی که روزن‌ها و بازشوها به طرف این عناصر باز شوند (معماریان، ۱۳۷۲: ۱۲). این امر سبب می‌شد تا خانه‌ها کمترین روزنی به بیرون نداشته باشند تا بتوانند حداکثر آسایش حرارتی را برای ساکنین فراهم کنند.

اکثر خانه‌های تاریخی روستای خویدک دارای جهت‌گیری شمال شرقی - جنوب غربی می‌باشند که در اصطلاح به آن رون راسته می‌گویند. در این گونه خانه‌ها، فضاهای تابستان‌نشین در جبهه جنوب غربی حیاط و فضاهای زمستان‌نشین در جبهه شمال شرقی آن قرار دارند. در بررسی‌های صورت‌گرفته مشخص گردید در حدود ۸۲٪ از خانه‌ها با این جهت‌گیری و ۱۸٪ با جهت‌گیری شمال غربی - جنوب شرقی (رون اصفهانی) ساخته شده‌اند. این امر سبب می‌شود فضای داخلی خانه، علاوه‌بر اینکه آسایش حرارتی لازم را برای ساکنین فراهم می‌آورد، تأثیر بسیار کمتری از بادهای مزاحم دریافت کند. اگرچه امروزه ۴۲٪ از خانه‌ها دارای صفا یا ایوان در جبهه تابستان‌نشین خود هستند، اما می‌توان متصور شد که در گذشته تعداد زیادی از نمونه‌ها دارای این عنصر معماری بوده و در مرمت‌ها و نوسازی‌های بعدی تخریب شده‌اند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۳-۳).

خانه‌های روستا دارای حیاط مرکزی می‌باشند که

بررسی‌های سال ۱۳۹۱ در یکی از معابر روستا چندین خانه مربوط به دوره آل مظفر شناسایی گردید که دسترسی به ورودی تمام آن‌ها از طریق این معبر امکان‌پذیر بود. لذا می‌توان گفت گذر مذکور حداقل از دوره آل مظفر تا دوران معاصر مورد استفاده مردم قرار می‌گرفت و کاملاً ویژگی بافت‌های اقلیم گرم و خشک را دارا بوده است.

الگوی گسترش روستا

همان‌طور که قبلاً نیز ذکر گردید، از بافت روستا در دوران صدر اسلام، به جز مسجد جامع و قلعه روستا، آثاری باقی نمانده، ولی با توجه به عناصر اصلی روستا که امروزه باقی مانده‌اند، می‌توان جهت‌گیری توسعه و گسترش روستا را مشخص کرد. در این روستا حسینه پایین‌ده در منتهی‌الیه جبهه شمال غربی روستا قرار گرفته که گذر اصلی روستا با جهت‌گیری شمال غربی - جنوب شرقی از آن شروع شده و مسیر طولی روستا را طی می‌کند. در امتداد این گذر، عناصر اصلی روستا مانند آب‌انبار، مسجد حاجی شمس و بازار، که امروزه تخریب شده است، قرار گرفته‌اند. همچنین نحوه پراکندگی آثار تاریخی دیگر مانند خانه‌های تاریخی نیز چنین گسترشی را نشان می‌دهند و الگوی پراکندگی آنها مشخص می‌کند روستا در گذشته نیز در جهت شمال غربی - جنوب شرقی توسعه و گسترش یافته است.

وضعیت سکونت در بافت تاریخی

همان‌طور که قبلاً نیز ذکر گردید، تعداد ۲۴۸ خانه در بافت تاریخی روستای خویدک شناسایی گردید که از این بین تنها ۴۶٪ خانه‌ها مسکونی بوده و نمونه‌های دیگر خالی از سکنه بوده‌اند. اگرچه در بین نمونه‌های مذکور، مواردی وجود داشتند که با مصالح مدرن ساخته شده بودند، ولی ساکنین اقامت در محله والفجر را ترجیح داده یا به شهرهای دیگر مهاجرت کرده‌اند و

گرچی، ۱۳۸۶: ۱۶).

مهم‌ترین مصالحی که در خانه‌های تاریخی روستا مورد استفاده قرار گرفته‌اند خشت به همراه ملاط گل است. این مصالح در عین حال که بوم‌آورد هستند، از ذخیره حرارتی بالایی برخوردار بوده و بهترین نوع مصالح در اقلیم گرم و خشک منطقه یزد به‌شمار می‌آیند. اما این امر در برخی از ساختمان‌های ساخته‌شده در دوره‌های پهلوی و معاصر رعایت نشده و باعث شده است تا ۵۳٪ از خانه‌ها با مصالح بومی، ۲۱٪ از ترکیب آجر به همراه مصالح بومی و ۲۶٪ با آجر ساخته شده باشند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۷-۳).

پوشش ساختمان‌ها در روستای خویدک

پوشش بسیاری از خانه‌های تاریخی روستا گنبدی‌شکل است که از میان نمونه‌های بررسی‌شده بیش از ۶۰٪ دارای چنین پوششی بوده‌اند. در این بین بیش از ۱۵٪ با تلفیقی از پوشش گنبدی و تیرآهن و ۲۵٪ دارای پوشش مسطح و تیرآهن هستند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۱۶-۳).

یکی از نکات جالب توجه در روستای خویدک، عدم وجود بادگیر در خانه‌ها است به‌طوری‌که تنها ۶٪ از نمونه‌ها دارای این عنصر هستند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۱۲-۳). شاید عدم وجود بادگیر به‌نوعی تحت تأثیر پدیده شن‌های روان قرار داشته چراکه باعث می‌شود مقدار هوای کمتری وارد فضای داخلی خانه شده و کمتر تحت تأثیر شرایط طوفانی قرار بگیرد.

نتیجه

روستای خویدک یکی از روستاهای تاریخی استان یزد است که دارای بافت نسبتاً منسجمی بوده و از ارزش تاریخی زیادی برخوردار بوده است. با توجه به آثار و شواهد به‌دست‌آمده، روند رشد و توسعه روستا را

فضاهای مسکونی در اطراف آن ساخته شده و هر جبهه از حیاط، به تناسب فصل، می‌توانست مورد استفاده قرار گیرد. اگرچه در خانه‌های دوره آل مظفر، به دلیل ابعاد کوچک حیاط، امکان ساخت حوض آب یا ایجاد فضای سبز وجود نداشت؛ اما در خانه‌های دوره قاجار، به دلیل گسترش ابعاد آن، می‌توان وجود حوض آب و فضای سبز را مشاهده کرد. براساس اطلاعات گردآوری‌شده ۹۶٪ از خانه‌ها دارای حیاط مرکزی بوده که در این بین ۶۶٪ خانه‌های حیاطدار دارای فضای سبز بوده و ۳۴٪ فاقد آن بوده‌اند (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۱۰-۳).

صفه یکی از فضاهایی است که در جبهه تابستان‌نشین ساخته می‌شود و از دیدگاه اقلیمی می‌توانست دارای اهمیت باشد. این فضا را می‌توان در خانه‌های دوره آل مظفر مشاهده کرد که روند ساخت آن تا دوران پهلوی ادامه می‌یابد. با توجه به اطلاعات جمع‌آوری‌شده، ۴۲٪ از خانه‌های شناسایی‌شده دارای چنین فضایی هستند. اگرچه وجود چنین فضایی را می‌توان برای اکثر نمونه‌ها متصور شد، اما به دلیل مرمت‌ها و ساخت‌سازهای بعدی این فضا حذف شده است (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۹-۳).

خانه‌ها اکثراً دارای زیرزمینی بوده که در برخی از موارد سه طرف حیاط مرکزی را در بر می‌گرفت. بیش از ۵۳٪ از خانه‌ها دارای زیرزمین و ۴۷٪ فاقد آن بوده‌اند که این امر به دلیل مرمت‌ها و نوسازی‌هایی است که در دوران پهلوی و معاصر صورت گرفته است (میردهقان، ۱۳۹۷: نمودار ۸-۳).

نوع مصالح مصرفی در روستای خویدک

یکی از فاکتورهای مؤثر در طراحی ساختمان‌ها انتخاب مصالح است که عدم آگاهی از خواص فیزیکی مصالح و نحوه عمل آنها در اقلیم‌های مختلف سبب تضعیف و احتمالاً تخریب آنها خواهد شد (پوردیهیمی و

آن پراکنده شده‌اند را در معرض نابودی قرار دهد که با ارائه طرح‌هایی همچون ایجاد فضاها بوم‌گردی می‌توان حیات را در بافت تاریخی جاری کرده و زمینه‌های توجه دوباره ساکنین را به بافت تاریخی و آثار آن فراهم کرد.

تقدیر و تشکر

بدین‌وسیله از آقای ابراهیم کاظم‌نژند مدیر پایگاه قنات‌های جهانی زارچ و حسن‌آباد که داده‌های مربوط به بررسی‌های باستان‌شناسی را در اختیار نگارنده قرار دادند، تشکر می‌نمایم.

فهرست منابع

- آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.
- ابن بلخی، (۱۳۶۳)، فارسنامه. به تصحیح آلن نیکلسون و گای لسترنج، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- ابن حوقل، (۱۳۴۵)، صوره‌الارض، ترجمه و تصحیح دکتر جعفر شعار، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- اصطخری، ابواسحق، (۱۳۷۳)، مسالک و ممالک، ترجمه اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران، مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- افشار، ایرج (۱۳۷۴). یادگارهای یزد ج ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- البغدادی، یصفی الدین عبدالمؤمن بن عبد الحق، (بی‌تا)، مراد الاطلاع علی الامکنه و البقاع الجزء الثالث، تحقیق و تعلیق علی محمد البجاوی، دارالحیاه الکتب العربیه.
- امیدوار، کمال، علیزاده شورکی، یحیی، و زارعشاهی، عبدالنبی، (۱۳۹۰)، تعیین مطلوبیت شرایط آسایش مدارس شهر یزد براساس شاخص‌های زیست - اقلیمی، فصلنامه شهر و معماری بومی، دوره ۱، شماره ۱، ۱۱۷ - ۱۰۱.
- انیسی، علیرضا، (۱۳۸۹)، مسجد جامع فهرج ارزیابی مجدد، مجله هویت شهر، شماره ۷، ۲۲ - ۱۵.
- پوردیهمی شهرام، گرجی مهبلانی، یوسف، (۱۳۸۶)، روش‌های طراحی معماری اقلیمی، هنر پژوه، دوره ۲، شماره ۳، ۲۰ - ۲.
- جعفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۹)، تاریخ یزد، به کوشش

می‌توان از دوران پیش از اسلام تا دوره معاصر بررسی کرد. متون محلی یزد احداث آن را به دوران ساسانی نسبت می‌دهند که این امر به دلیل پراکندگی شواهد باستان‌شناختی در اطراف روستا و وجود قلعه تاریخی، که به این دوران تاریخ‌گذاری شده، قابل اثبات است. در دوران صدر اسلام روستا در اطراف مسجد جامع قدیم شکل می‌گیرد که به دلیل تخریبات صورت گرفته و عدم کاوش‌های باستان‌شناختی، اطلاعاتی از وضعیت روستا در این دوره در دست نیست. در قرون میانی اسلامی روستا در جهت جنوب شرقی گسترش یافته که با توجه به خانه‌های مرتبط به دوره آل مظفر قابل اثبات است. در دوره قاجار روستا در همان جهت گسترش یافته و به حد نهایی توسعه خود رسیده بود که پراکندگی آثار شناسایی شده از این دوره بیان‌کننده این امر هستند. در دوره‌های بعد اگرچه روستا در جهت جنوب شرقی گسترش نیافته، ولی دخل تصرفات زیادی در بافت تاریخی صورت گرفته و تخریب برخی از خانه‌ها را در پی داشته است.

روستای خویدک دارای بافت تاریخی نسبتاً مترامکی است که ویژگی‌های یک روستا در اقلیم گرم و خشک را به نمایش می‌گذارد. در این روستا، خانه‌ها درون‌گرا بوده و از فضاها مختلفه همچون حیاط مرکزی، صفه (تالار)، بخش‌های زمستان‌نشین و تابستان‌نشین، زیرزمین و خرداقلیم در فضای داخلی حیاط مرکزی برخوردار هستند. در ساخت نیز، اگرچه خانه‌های چند دهه اخیر با مصالح مدرن ساخته شده‌اند، ولی خانه‌های تاریخی با مصالح بوم‌آورد ساخته شده که این روند تا دوره پهلوی ادامه داشته است.

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، تعداد زیادی از خانه‌های روستا متروک شده که ادامه این روند می‌تواند روند تخریب را افزایش و آثار تاریخی باارزشی که در

ایرج افشار، تهران، انتشارات امیرکبیر.

- جهانبخش، سعید، اسماعیل پور، نجما، (۱۳۸۳)، مبانی طراحی اقلیمی واحدهای مسکونی شهر یزد (مبانی حرارتی و نورگیری)، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، دوره ۱، شماره ۲ (پیاپی ۲)، ۳۴ - ۲۳.

- حسینی یزدی، سید رکن الدین. (۱۳۴۱)، جامع‌الخیرات. به تصحیح محمد تقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین حموی، یاقوت، معجم‌البلدان ج ۳، بیروت، ۱۹۷۵.

- حناچی، پیروز، آرمان، فهیمه، (۱۳۹۲)، شناخت ساختار کالبدی قلعه روستای خورائق با رویکرد تأثیرپذیری از الگوهای رفتاری، مطالعات معماری ایران ۲، ۴، ۸۶-۶۵.

- دانشپور، عبدالهادی، شیری، الهام. (۱۳۹۴). رابطه انسان و طبیعت در باغ ایرانی از منظر معماری اسلامی، نقش جهان - مطالعات نظری و فناوری های نوین معماری و شهرسازی، دوره ۵، شماره ۱، ۲۵ - ۱۷.

- دشتی خویدکی، جواد، صدیقی خویدک، محمد مهدی. (۱۳۹۶). فرهنگ عامه روستای کویری خویدک یزد، انتشارات پاپلی، مشهد.

- زارعی، محمد ابراهیم، میردهقان، سید فضل‌اله، خادمازاده، محمد حسن، (۱۳۹۵)، تزیینات معماری مسکونی دوره آل مظفر در منطقه یزد و جایگاه آن‌ها در خانه‌های این دوره، مطالعات معماری ایران، دوره ۱، شماره ۹، ۱۲۲ - ۱۰۱.

- زارعی، محمد ابراهیم، میردهقان، سید فضل‌اله، (۱۳۹۵)، نقش الگوی حیاط مرکزی در تعدیل شرایط سخت اقلیم گرم و خشک منطقه یزد، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۳، ۱۸ - ۵.

- زارعی، محمد ابراهیم، میردهقان، سید فضل‌اله، (۱۳۹۸)، بررسی تعامل اصول معماری مسکونی دوره‌های آل مظفر و قاجار شهر یزد از منظر جهت‌گیری با انرژی خورشیدی، آرمانشهر، شماره ۲۷، ۹۸ - ۸۷.

- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۸۱)، فرهنگ آبادی‌های استان یزد ج ۱ و ۲، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، چاپ اول.

- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۶۸)، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، انتشارات امیرکبیر.

- سیفی، عزیزالله، (۱۳۷۴). تأثیر متقابل شهر اشکذر یزد با حومه

آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، دانشگاه اصفهان.

- شیرانی، فرزانه، مزیدی، احمد، خداقلی، مرتضی، (۱۳۸۸)، پهنه‌بندی اقلیمی استان یزد با روش‌های آماری چند متغیره، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره ۱۳، ۱۵۷ - ۱۳۹.

- طرب نائینی، محمدحسین محمدجعفر، (۱۳۵۳)، جامع جعفری، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.

- قبادیان، وحید، (۱۳۹۳)، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

- کاتب، احمد بن حسین بن علی، (۱۳۴۵)، تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین.

- مستوفی بافقی، محمد مفید، (۱۳۴۲)، جامع مفیدی ج ۱، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات امیرکبیر.

- معماریان، غلامحسین، (۱۳۷۲)، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی: گونه‌شناسی درون‌گرا، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.

- معینی، سام، جوادی، شهرام، دهقان منشادی، محسن، اسماعیلی، رضا، (۱۳۸۹). برآورد پتانسیل تابش خورشیدی در شهر یزد. - نشریه انرژی ایران. سال سیزدهم، شماره ۳۳، ۷۸ - ۷۱.

- مهندسان مشاور هنر‌سرای معماری یزد (۱۳۸۹)، طرح مرمت، مطالعه و مستندسازی مسجد جامع خویدک، مدیر پروژه: مهندس اشکان کارگر. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد (گزارش منتشر نشده).

- میردهقان، سیدفضل‌اله. (۱۳۹۷). مطالعه، مستندسازی و طرح ساماندهی بافت‌های فرهنگی - تاریخی روستای خویدک. گزارش منتشر نشده، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.

- نوریان، فرشاد، الهی‌زاده، محمد حسین، عبدالهی ثابت، محمد مهدی. (۱۳۹۳). کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی آن. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی. دوره ۱۹، شماره ۳، ص ۵۲ - ۳۹.

- نیکزاد، ذات‌اله، (۱۳۸۵)، مجموعه کهن مسجد جامع میبد، در میبد شهری که هست، به کوشش عیسی اسفنجاری کناری، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، اداره کل امور فرهنگی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پایگاه پژوهشی میراث فرهنگی شهر تاریخی میبد.

- Anisi, A. (2007), Early Islamic Architecture in Iran (637-1059), unpublished Ph.D. dissertation, Edinburgh University.

- <https://doi.org/10.22034/39.169.47>